

CS. NAGY IBOLYA

Keletre, Nyugatról: Szabó Zoltán két könyvéről

A Vaskapun túl; Összeomlás

CS. NAGY IBOLYA (1946) Debrecen

1935 augusztusában Szabó Zoltán keletre, Románián, Bukaresten át Törökországba, Konstantinápolyba, Isztambulba utazott, „megmutatni a Vaskapun túli táj egy részének néhány városát és népeit”. A Vaskapu akkor már félszáz éve nyitva volt a gőzhajók előtt, de a Balkán, ahogy az 1937-ben megjelent útikönyv fülszövegében Boldizsár Iván megjegyzi, nem igazán érdekelte „továbbra is Nyugat felé vetett szemünket”. Az első világháború meg Kemal Atatürk véget vetettek a szultánatusnak, az Oszmán Birodalom sok századig világhuralmi fényel ragyogó napja lehanyatlott, ám az ott alakuló új élet, talán mert a kelet- meg közép-kelet-európai népek közösségi, történelmi emlékezetében olyan elevenen élt még a régi élet, amely birodalmi alattvalóvá tette fél Európát, nyugat felé vetett szemünket alig-alig fordította az oszmánok metamorfózisa felé. A könyv, *A Vaskapun túl* sem aratott hangos sikert (habár 1936-ban az *Élet* című folyóiratban is megjelent jó néhány részlet), inkább a csöndes érdektelenség hullámain ringatózott még valameddig az irodalmi élet kitartó figyelmetlensége közepette.

Pedig az irodalmi élet berkeiben, szalonjaiban, asztaltársaságaiban nem volt ismeretlen a húszas éveinek legelején járó szerző, Szabó Zoltán. S nem csupán amiatt, hogy kamaszkori barátjával, Boldizsár Ivánnal 1933-ban megalapította a Fialat Magyar Szociográfiai Munkaközösségnek (mindketten más pályakezdés után, előbbi orvostanhallgatói, utóbbi gépészmérnöki stúdiumokkal indult a szociográfusi létnek), s valószínűsíthető, hogy lapjuk, a Fialat Magyarság sem volt a hírnév felé vivő út legjelentősebb állomása. De *A tardi helyzet*, Szabó Zoltán 1936-ban, az útirajz előtt egy évvel megjelent szociográfiája annál inkább, a könyv a Magyar Társaság és Falukutató Intézet monográfia-sorozatának első tagja lett, a kutatási anyag előzetesen pályadíjat is nyert. Az első kötet nagy visszhangja után szinte várható lett volna a második iránti komoly kritikusi érdeklődés. Kivált, hogy ha az alcímében *Balkáni útikönyvként* jegyzett mű témája esetleg kevésbé, önértékei indokolhatták volna az olvasói figyelmet. Műfaj-poétikai értelemben ugyanis a kötet sem az egyik, sem a másik, sem a harmadik, nem szokványos útleírás, s nem szociográfia, de nem is úti regény, továbbá nem vegytiszta napló, hanem kevert műfajú írás, amely napló is, esszé is, tényanyagában komoly szociográfiai tartalmakkal, nyelvezetében, stílusában, leírásaiban ugyanakkor szépírói eredményeket felmutatva. Keresztury Dezső majd az 1941-es franciaországi beszámolót, az *Összeomlást* recenzálva (Nyugat, 1941/1.) visszamenőleg is sajnálja a visszhangtalanságot: kár, írja, hogy „az irodalmi nyilvánosságnak csaknem teljes kizárásával” került vagy épp nem került az olvasók elé e munka. Pedig, írja, ebben a kis kötetben „egészen gáttalanul s felszabadult gyönyörűséggel, minden nagyobb igényű publicista szándék s tényközlő kötelességtudás nélkül mutatkozott meg ennek a finoman árnyaló, könnyűkezü tájéltőnek tünékeny, lebegő képekbe és változékony, halkán áramló színekbe öltözködő lírája”. Találghatjuk a szakmai csönd okait, s nem több egy fölvetésnél, gyanúnál, hogy talán a kötet első felének anyaga, a romániai tapasztalatok leírása, tehát a romániai tájkép egy másik szerző másik könyvében izgalmasabbra, mi több: vihart aratva sikerült, odavonzva az olvasói figyelmet. Németh László *Magyarok Romániában* című könyvéről van szó, s idekivánkozik némi kitérő.

Szabó Zoltán úgy írja meg az utazás meséjét, mintha azon az augusztus végi kora estén egymaga szállt volna fel a Duna-parti kikötőállomáson hosszú késés után végre megjelenő, Bécsből érkező utasszállító hajóra, s „csúszott” volna ki azzal Pestről, s „úszott, zuhant volna dél felé, egyre távolabb a kivilágítástól, és beljebb az éjszakába”. Mintha magányosan kószált volna az osztrák, cseh, magyar, német, valahány francia s néhány angol utas között a valahai „Monarchiát képviselő expresszhajó” fedélzetén. Mintha egymaga utazott volna a hajóval olyan tájak felé, amelyeket a magyarok valaha nagyon sokat nézegettek, „néha mint hódítók”, de „legtöbbször mint védekezők”. A táj, amely elsuhant előtte, századokig volt „az életünket fenyegető történelmi erők” főfészke, s amint, amikor lehetett, elfordultunk tőle, ám közben a „hátnk megett”, zavartalanul fölfejlődtek „e vadnak

és műveletlennek hitt tartományok fiatal erői”. Vagyis azok a népek, így a monológ, amelyek „velünk egy és sokban a mienknél rosszabb sorsban húzták az ekét a török urak számára: most, hogy visszavonult a félhold, maguk váltak számunkra törökké”. Ez a „katasztrófa”, amelyre a fedélzeti nyugágyban merengő író utal, Trianon katasztrófája, a későn eszmélés drámájaként jelenik meg előtte. Mohács és Belgrád, Vukovár, Zimony, Galambóc, a parti várak látványa, Szent László váráé, a Kazán-szoros, Orsova, a kis sziget a Dunában, Ada-Kaleh, fehér minaretjeivel, a román kisváros, Gyurgyu, aztán vonattal Bukarestig: mintha a többnapos út során Szabó Zoltán senkivel szót nem váltott volna, pesti utastárssal legalábbis nem. S mintha Bukarestben is egymaga tanulmányozta volna a meghívó fél, a román Gusti professzor és kutatócsoportja falukutató munkáját, s egyedül bóklászott volna, bejárva a külvárosokat is, vélekedése, városképi összegzése is a magányos utazóé: a román főváros részben „hencegőn modern”, írja, részben „siváru elhanyagolt”, annyira sietve építkezik, hogy „elfelejt takarítani”. S mintha egyedül szállt volna meg a Mihai Viteazul nevű román fiúkollégiumban is, ahol *jobb hivatalnokok, katonatisztek gyermekei tanultak*, s ahol székely asszonyok takarítottak és főztek, „hallgatagon söprögették a termeket”, „példaszerű szolgálók” voltak, jó cselédek a fővárosban, magyarul beszélgettek, de a foglalkozásokra nem voltak magyar szavaik, Bukarest már beleépült a magyar asszonyok szókincsébe. A főváros szellemi életének, fontosabb kulturális és tudományos intézményeinek és jelesebb figuráinak megismerése után, ez is magányos akciónak tetszik, az író lerándul Dobrudzsába is, s mintha majd maga utazott volna tovább Balcicon át Várna felé, s onnan kishajóval Isztambulba.

Holott dehogy.

Négyesben szálltak föl a hajóra a pesti rakparton, s Constanțaig együtt is maradtak, onnan pedig Szabó Zoltán a menyasszonyával, *Lille*, Nádas Erzsébettel utazott tovább Törökországba. A négy író, Szabó Zoltán mellett Keresztury Dezső, Boldizsár Iván és Németh László (részben) közös útjának körülményeit persze maga Szabó Zoltán is főlemlegeti, csak nem a könyvben: s mintha fuvallatnyi neheztelet, sértettséget vélnénk kiolvasni e gesztusból (azaz: a gesztus hiányából). Mert hogy sem Németh László, sem Boldizsár Iván viszonylag hamar megjelent beszámolóiban (Tanu, 1936; Napkelet, 1935) nem esik szó, nevükön nevezve őket, a társakról. Késői, 1986-os visszaemlékezésében Boldizsár Iván nagyvonalú derűvel említi ezt a névtelenséget (azért csak Németh László pontatlanságát, persze), merthogy az író a *Magyarok Romániában* című könyvében az ő kilétét is homályban hagyja. „Elhanyagolható mennyiségnek tekintett bennünket”, így Boldizsár, ő az „úrifiú” jelzót kapja Németh Lászlótól. Szabó Zoltán is csak jóval később, 1975-ben réved vissza sajátos, amolyan felülnézeti pozícióból, nem lepezett iróniával az utazásra, annak négyesben töltött napjaira (*Utazás 1935-ben Németh Lászlóval*). A megvásárolt Tanu-számban, az útirajzban – örömmel nyugtázza – benne van ő, Szabó Zoltán is, „természetesen névtelenül”. De ezt is „örömmel vehetem észre [...], a két szociográfusnak vagyok a fele”, Boldizsár Iván a másik fél. Az irónia jogosnak tetszik, mert Németh László útinaplójában ugyancsak csipkelődő modorban utalt, még abban a pár mondatban is, *ifjú* – bár ő maga nagy öregként is csak harmincöt éves akkor –, huszonhárom éves útitársára, a *szociográfusra*: mondhatnánk, hogy kissé talán lekezelően is, ha Németh László képes lett volna tudatosan lekezelő lenni. Szabó Zoltán szellemes visszavágása a Németh László-i tudomásul nem vételre egy pompás portré: a minden körülmények között (hajóút, vonatkozás, törődés, kánikula) zakós, félreacsúszott nyakkendő, folyvást román nyelvkönyvet szorongató, románul tanuló, szavakat magoló Németh László elnéző humorral megrajzolt figurája: „könyvből románul tanul a Duna-völgyi kánikulában”. Pihenésképpen Kereszturyval cserélnek eszmét, Goethéről. Mindennap minden ruhadarabját megszokásból vette magára Németh László, merő figyelmetlenségből, a lényegtelen dolgok iránti teljes közönyből, s ilyen lényegtelen dolog lehetett számára, olvashatjuk ki Szabó Zoltán szavaiból, a két ifjonc is, akik fürdőruhában pihettek a forró fedélzeten. Boldizsár Iván szerint egyébként a magolás nem volt hiábavaló: Németh László az út végére lényegében tudott románul. S az elcelődés folytatódik: *A két szociográfus*, idézi Szabó Zoltán a Németh-szöveget, „már az új, valóságlátó nemzedékhez tartozik, őket tudományos érdeklődés fűti [...], s könnyen egyetértenek olyan dolgokban, amelynek fontosságát nem tulajdonítanak”. Szabó Zoltán köszöni az „önismereti leckét”, s „nemzedékek fölötti belátással” vallja, immár irónia nélkül: könyvében Németh Lászlónak hiteles a valóságlátása, a közügyeket olykor mégis mintha a „felhőkakukkvár tornyára” röptetné fel, „páváskodni”. A *Magyarok Romániában* megjelenése után fölcsapó, a szerzőt többnyire keményen bíráló vitához sem fűz bővebb megjegyzést, nem minősít. Valójában persze Szabó Zoltán nem is kap-

csolódhatott volna bővebben a vitához, hiszen az írók erdélyi útjából ő kimaradt, amikor ők hárman Erdélyben, ő már török földön járt.

Szabó Zoltán csak rögzíti a fenti véleményét, s összegzi (korábban) a Németh László-i láttelelet egy 1937-es cikkben (*Vigasztalásul útnak indulunk...*): a szinte „apokaliptikus reménytelenséggel” megírt írás legszomorúbb tanulsága, hogy „a legújabb Duna-gondolat teljes reménytelenségét látja be”. Az író, véli Szabó Zoltán, „elszánt kegyetlenséggel” veti föl magának és az olvasóknak a leg-súlyosabb szavakat, és „vonja le a legsúlyosabb következtetéseket”, írása, amely „diagnózis”, egyben mintha „sírfömlirat” is volna. Szabó Zoltán negyven évvel később Németh Lászlónak a romániai magyarokra sújtó, akkor közel hatvan ellencikket, vitacikket kiváltó látteleletére azzal vág vissza: „Román életrealitásból magyar halálraítéltség nem következik.” De az útirajz, mondja, minden szomorúsága, reménytelensége ellenére „az utóbbi esztendő legbátrabb, legmegrázóbb írásainak egyike”, s megismételt föltevésünk, hogy ez a viharos fogadtatás is oka lehetett a *Vaskapun túl-t* elkerülő olvasói-szakmai figyelemnek.

Az utazás közös szakasza négyük számára lényegében csak a hajóút és Bukarest volt.

Négy évvel később, a jeges december végén Szabó Zoltán vonatra száll, mert 1940 januárjától a Francia Köztársaság ösztöndíjasa (mögötte már bölcsészkar tanulmányok s franciayelv-tanulás is állnak), s Olaszországon keresztül Párizsba indul. Januárban „Velence didergett a fagyban”, „Veronában köpenyben járt a nép, mint egy sereg macskaléptű összeesküvő, s a francia határon kék fény, szurony, sisak s a vizsgálat barakkján egy zöld olajág fogadtak. Páris halványan állt a februári eső fátyola mögött, gyér fények világították. Már nem volt ugyanaz. Tavaszra olyan volt, mint az őszök szoktak lenni, s májusban kezdődött a válság” – írja az útról készült könyv bevezetőjében.

Nem volt ugyanaz?

Hiszen az első franciaországi utazása volt ez Szabó Zoltánnak!

Az „arany alkonyú Isztambul”, az „ifjú nyüzsgésű Bukarest”, Krakkó és Varsó, Belgrád és Berlin, meg Szilézia, és Danzig, Tomi, vagyis Constanța, a „szép, öreg földrész” jó néhány városa, helyszíne fölkerült már a tapasztalás élményeként Szabó Zoltán virtuális térképére, de a „vén Európa igazi arcát”, a Rajnán túli világot még nem ismerte: sem északra, sem délre tekintve. Honnan akkor a viszonyítás bizonyossága? Az 1939 szeptemberében fogalmazott, keserű szavak, a vágy, hogy „szerettem volna látni dombjaidat és tornyaidat még, öreg földrészünk, kedves térítő atyánk, gazdag alma materünk. Meg akartam volna állni [...] Páris fényében s tenger morajában...”; honnan a tudás, hogy a kultúrélmények, filmek, könyvek, képek, elbeszélések Párizs után az igazi Párizs már más lesz? Miért nincs több ifjú *szerterohanás*?

Mert a két utazás, a keletre menő s a mégis megvalósuló nyugati, s majd az onnan hazafelé, hónapokig tartó között ugyan csak pár esztendő van – meg a világháború, s ez bizonyosságnak éppen elegendő.

A könyv egy 1940. május tizedikei, hajnali szirénaszóval kezdődik, az első öt párizsi hónapról nem számol be az író: Párizs nyugodt, nem hiszi, hogy a háborúhoz harc is kell, az estéknént el-sötétített városban még a békeévek kávéházas élete folyt, írja egy másik visszaemlékezésben is (*Százéves kiegyezés*, Irodalmi Újság, 1967. március 15.), a hadsereg készenlétben unatkozott a Maginot-vonalon. De nem telik bele egy hónap, s a németek megkerülik a bevehetetlennek hitt védvonalat, visszavonulás, menekülés, s Párizs, önmaga legnagyobb döbbenetére, június 14-én német kézre kerül. Három napra rá Philippe Pétain marsall bejelenti, hogy a kormány fegyverszünetet kér.

Párizsból épp a német megszállás előestéjén jutott ki Szabó Zoltán, jobb híján egy, még épp nyitva tartó áruház utolsó előtti kerékpárját megszerezve, több száz kilométerre a céljától, loholva-tekerve az Információs Minisztérium után: mert a korábban s észrevétlenül az akkor meg nem szállt területekre, egészen az óceánig, Bordeaux-ig menekülő kormánytól kaphatott volna csak hazautazásra jogosító vízumot. Ugyanis 1939-től lapjának, a Magyar Nemzetnek önálló rovatot vezető munkatársa, kinléte során tudósítója is, nem csupán szabad életű ösztöndíjas. Június 10-én az olaszok is hadat üzentek Franciaországnak, s az ország két, északi–nyugati irányú megszállási zónára szakadt: a meg nem szállt területeken, délen majd július 1-jétől a Vichy-kormány irányított, 1942-ig, amikor is a németek a szabad zónát is megszállták. Szabó Zoltán első franciaországi, párizsi útjának háttérében, a kint töltött fél év eseményei mögött ez a történelmi tabló áll.

A törökországi úton az összeroskadt, fél évezredes birodalom romjain alakuló, Európa felé kacsingató államszerveződés nyomait, az újjászületés, egy önazonosság-tudatát, fensőbbégtudatát

vesztett, de a mélységből tápáskodó nép magára találásának korántsem egyértelmű, ám határozott jeleit látta Szabó Zoltán. Franciaországban a megzavarodott, szétesett világot, a Nyugat kiadásában megjelent 1940-est, útikönyve címe is ennyi csak: *Összeomlás*.

A két könyv, a két útirajz, napló, regényes emlékezés meséje mögött amott a béke, emitt a háború.

Előbbi a Balkán konok, kitartó önépítkezése. A hajóút lebbenő képekkel leírt tájrajzai, a hajó mellett elúszó városok, falvak történeti bemutatása, elidőző, lassú kiszínezése egy-egy kikötőhely életének, viseletek, ételek, házak, templomok. Giurgiuban „az éppen zajló vásár népkarakterológiai elmélkedésre” sarkallja, amolyan összehasonlító egybevetésre, a szociográfus itt valóban szociográfussá válik: az élet e helyt, véli, élénkebb, az árusok szemtelenebbek, az emberek játékosabbak, a parasztok hétköznapi borostások, „ténferegnek a bódék között”. A magyar paraszt ilyen eseményen „friss ingben parádézik, méltóságos mozdulatokkal, megfontolt nyugalommal, tempósan alkuszik, büszkén, kimosdottan és kiöltözötten mutatja magát”. A román itt nem szemlélődik, hanem „szaglász”, „izgága és hangos.” Törökországban 1923. október 29-én kikiáltották a köztársaságot. Ez után Kemal Atatürk gazdasági, kulturális és szociális reformokat vezetett be. Ő volt az ország egyetlen politikai pártjának, a Köztársasági Néppártnak az elnöke, a parlament első házelnöke, az első köztársasági elnök és az első miniszterelnök is. Hős volt, a „törökök atyja”. Szabó Zoltán minderről nem sokat ír, azaz: semmit, nem igazán érdeklik a politikai konstellációk. Ő azt érzi: Kemál megtiltotta a turbánviselést, levétette az asszonyokról a török bugyogókat, a hímszett mellényeket. Azokat árulták a török nők a balcici piacon, a maguk múltját árulták, mielőtt Kisázsia valamelyik szegletébe hívja-telepíti őket Kemál. A kiárusítás, amelynek a szemtanúja, „kissé jelképes jelentőségű volt: egy birodalom végnapjait jelentette, egy népről beszélt, melynek vezére azt parancsolja, hogy felejtse el múltjának hagyományait”. Visszaszállingóznak a „régii hazába”, ahonnan egykor ide jöttek, s elárastották Európa keleti részét. Szabó Zoltán hosszú oldalakat szentel Balcic és a török világ megsejtett ellentmondásainak ecsetelésére, ám a kemáli reformáció semmiféle lelkesedést nem vált ki belőle: de látja az új világot, ami a régi helyén épül. Látja a „szemérmesen belül elrejtőző szellemet”. Vagyis a romló, pusztuló házakban, az átalakuló műemlékekben a mohamedánizmus „hanyatlását, a törökség visszavonulását, elfáradását”. Isztambul már „nem a törökséget szolgálja ki, hanem az idegeneket”. A modernizálódó városban Szabó Zoltán úgy tapasztalja: az üzleti érdek „győzött a nemzeti érdeken”. Az idegenforgalom érdeke erősebb, mint a mohamedánizmusé. Egy város akkor hal meg, írja, ha Hinterlandja már „nem a nemzet, hanem az idegenek”. Kemálnak, véli, a régi török világ nem kell: „avult kelléknek” tekinti a múlt építészeti, viseleti, kulturális értékeit. A „törökök vezére” halálra ítélte a török világot, az oszmán szellemű Törökország nincs többé. De ezáltal, akárhogyan is, Európa felé navigálja országát.

Az *Összeomlás* a Harmadik Köztársaság vége, egy korszak halála, egy megszállt ország láttele: de nem Franciaország pusztulása. Szabó Zoltán az ország történetében a „legmélyebb pillanatok” véli a németek győzelmét: de biztos benne, hogy a *francia szellem* nem tűnt el. A katasztrófában a belső erőt, a hagyományt tankokkal, fegyverekkel, pusztítással, öléssel nem tudták szétverni.

S ami legfőképpen más ebben a könyvben, mint a másokban: az elbeszélő szemlélete.

Az írónak tárgyához való viszonya. A Balkánon, török földön Szabó Zoltán minden éles megjegyzése, észrevétele, a hagyományok szétrombolása miatti kritikus sajnálata ellenére csak kíváncsi utazó volt: a pusztulás és az újjászületés tényeihez-jeleihez mély érzelmek nem fűzték. Látta, tapasztalta, megírta. Franciaország sorsa szíven ütötte, az országot, népét, kultúráját szerette, sőt rajongva szerette, jelene felzaklatta, jövőjéért aggódott, de mert népének erejében bízott, hitt abban is, hogy „a francia Szépben és Igazságban nem kell »csalódnunk« majd”. A könyv lírai hevületű zárszava: „S ha tudtuk eddig, tudnunk kell ezután is: ha Franciaország nem adna többé oltóágot, Európa fája keserűbb gyümölcsöt teremnének.” Keresztury kritikája szavá is teszi ezt a rendíthetetlenül *érzelmi* viszonyt: amely a hadi történések, a kormány tehetetlenkedései, a háború minden drámája, emberveszteségei mögül is kivillanni láttatja az íróval a *szellem megmaradásába* vetett remény, mint a veszteségeket is felülíró győzelem fényeit. Úgy írja, talán nem is annyira a maga, hanem a könyvvel „elégedetlenkedők” vélekedését tolmácsolva: az író „az általános romlás közepette, a kínlódó, halálra szorongatott emberek közt járva is mindvégig a szépségért rajong”; s hogy a kötet „lapjain a valóság éles körvonalai elmosódnak”; s hogy a „maga egészében inkább hat egy magános író töprengő monológjaként, mint egy ügyes újságíró helyzetjelentéseként”. Továbbá, hogy „a beszá-

moló írója szenvedélyesen ragaszkodik a szépség, a költészet, az álom és emlékezés édes ízeihez”, s „művészetrajongásában, táj- és emlékkultuszában van itt-ott némi irodalmias kacérság” – de baj ez? Tévedés az, kérdezi, ha valaki „a hatalom uralmának napjaiban a szellem és szépség, a tiszta és igaz emberség mellett tesz hitet”? Hiba volna továbbá a kifejezés szépsége? Az „ízlés ápoltsága s árnyalatossága” egyértelmű volna a gondolat igazságának elárulásával? Hiba volna, hogy Szabó Zoltán valójában a vágyait, a reményeit fogalmazza meg?

Távolról sem, sugallja Keresztury, s egy másik megjegyzéssel nyomatékosítja a véleményét: akik ismerték Szabó Zoltánnak *A Vaskapun túl* című könyvét, „nem lepődtek meg új művén, az »Összeomlás«-on sem. Csak azok érezhettek csalódást [...], akik a »falukutató«-tól nem látták a szenvedélyes stilsztát, és szociális realizmust kértek számon a lírikustól akkor is, amikor sem érkezése, sem módja nem volt e különben tiszteletre méltó ízlés- és szemléletmód érvényesítésére.”

Merthogy ez a könyv, túl az elbeszélői szituáció lélektani vonatkozásain, azon az írói státuson, amely nem leplezi a témához fűző személyes vonzalmat, jóval bonyolultabb szerkezetű is a balkáni kötetnél, prózapoétikai értelemben inkább naplóregény. Annak ellenére is regényszerű, hogy a szerző konzekvensen alkalmazza a napló, vagyis egy kevésbé fikcionált, inkább tényhiteles műfaj szokásos eszközét, a dátumokkal mozaikokra tördelt elbeszélésformát. Erre a stiláris másságra, a szociográfiai, publicisztikai tárgyyszerűséget színező lírai előadásmódra mint írói adottságra, nyelvi képességre meg a szöveg novellisztikus elemekből fölrakott szerkezetére Keresztury Dezső már igen korán felhívta a figyelmet. Már *A tardi helyzet* sorai között megcsillanni látta a prózanyelv poétikáját, amely azután a balkáni útikönyv lapjain tündökölt fel ismét: megannyi „áruló jellel, fordulat-tal, részlettel s képpel is találkoztunk benne, amit teljességgel a lírikus művének kellett tekintenünk, oly lírikus művének persze, aki nem versekben, hanem tájak és helyzetek hangulatai légkörébe rejtőzködve, finom erezetű, árnyalatokban dús, s valami jellegzetesen lágy és monoton zenére lejtő próza nyelvén fejezi ki magát”. Az *Összeomlás* epikus története, a háborúnak a csatatereken, a gyilkolás véres színterein, hullahegyein kívüli, de kegyetlen hátországi következményei ennek a kifejezési *árnyalatokban dús* elbeszélői módnak köszönhetően fölerősítik a történetek drámaiságát.

A szöveg epikai menete egy határozott történetszála épül, a Párizstól az óceánig, majd onnan Nizzáig, s több hónapos, vízumtalan veszteglés (a bizonytalanságérzet kellemetlenségét leszámítva valójában tengerparti, bár kényszerű nyaralás) után Svájcra át haza: de ezt az epikai szálat, vezérfonalat epizódok sűrűre rétegezett hálója fonja be. Részint apró, önálló szerepű elbeszélések, helyzetképek, életképek, amelyeknek fő témája az utazás, s fő alakja az utazó író; részint meditatív, elmélkedő, intellektuális betétek. A szépprózai jelleget (ez nem jelent feltétlenül erre törekvő írói szándékot is) számos mozzanattal bizonyíthatjuk.

Például, hogy az írónak a könyvben felbukkanó beszélgetőpartnerei vagy csupán a megemléített alakok nem mindig tűnnek fel valóságosnak, olykor az olvasó hajlik arra, hogy egyiket-másikat fikatív alaknak gondolja. Egy férfi, egy parasztasszony, egy vendéglős, egy csapat, a kitelepített gyára után bicikliző munkás, akikkel a falu kávéházában a „gótikáról, a francia nemzeti karakterről, élő és holt írókról, a roueni katedrálisról, Szent Johannáról, és mert volt egy magyar munkatársuk régen, a mi Szent Istvánunkról, sőt az Országházáról, sőt Petőfiről” lehet beszélgetni. Ebben a sokszereplős, sűrű könyv-világban nem igazán tudható, valós vagy az írói képzelet szülte alakokkal találkozunk. Hogy például a nizzai promenádon az író mellé telepedő, de a szállodában vele együtt lakó, névtelen francia vendéggel folytatott eszmecsere nem a *belső dialógus kivetülése-e*, az írónak önmagával folytatott disputája, állítások és cáfolatok, egy téma, a franciák és a háború viszonya megértésének és megértetésének valós beszélgetéssé dramatizált formája. *Párbeszédé tört monológ*. S a névtelen padtárs csak arra a kis időre szükséges, amíg poétikailag is izgalmasabb formában *francia látószöveget* kap valamiféle *nemzeti önvizsgálat*ként az országgal és a francia mentalitással csak most ismerkedő magyar író helyzetértékelése. Addig, amíg az író helyett, hogy ne neki kelljen ítélnie, ítéletét egy franciával mondatja ki.

Nem volna okunk ezekről a formai jegyekről, a prózapoétikai eszközökről sok szót ejteni, ha a művet a francia összeomlás, a második világháborús franciaországi állapotok esszéisztikus, történet- és kultúrfilozófiai leírásának vagy olvasmányosan megírt publicisztikus naplónak, politikai-társadalmi tablónak vélnénk. Meggyőződésünk azonban, hogy a szociográfus, a gondolkodó, az elsősorban kultúrtörténeti, történelemfilozófiai regisztereken játszó, minden irodalmi kicsapongása mellett is a

publicisztikát előnyben részesítő Szabó Zoltánnak vezetett volna útja a primer szépirodalom, a regény irányába is, ennek egyik erős igazolása az *Összeomlás*. Ama kis elbeszélések, táj- vagy eseményleírások, az epikus megjelenítés soktucatnyi, megragadó mozzanatával bizonyíthatjuk továbbra is ezt vélekedést. Merenghetünk egy sort azon is: vajon miért nem írt Szabó Zoltán annyi emigrációs év, fél élet után egy emigrációs nagyregényt, amelynek hőse Szabó Zoltán magyar író?

Az *Összeomlás* menekülésfejezete például biztosan helyet kaphatott volna benne.

Párizs elestének előestéjén Szabó Zoltán iszonyatos, sok ezres tömeggel indul útnak. Vonat már nincs, az autók egymás hegyén-hátán, az emberek a rémület és a döbbenet némaságában törnek, lihegnek, furakodnak előre. A kép apokaliptikus. Amit eddig a lapok kiszíneztek, elhallgattak; ahogy a visszavonulást stratégiaileg hibátlan lépésnek nevezték; az önáltatás, az önbecsapás, hogy a németek előrenyomulása csupán pillanatnyi állapot, a háborút nem lehet elveszíteni; hogy a Maginot-vonal bedőlte is semmiség, ott lesz majd Verdun; hogy mindig minden francia hátralépés taktika csak, az ellenség megtévesztésére szolgál; hogy a németeknek nem lehet célja Párizs bevételre, nekik csak Calais kell; hogy a flandriai visszavonulás is csel, mert hiszen a „francia gárda meghal, de meg nem adja magát”; hogy a mesterségesen táplált illúzió túlságosan sokáig kitartott, és igen, a németek Párizs alatt állnak: a menekülés estéjén, éjszakáján lett feledve végleg.

S az apokaliptikus menetelés az *Országút* című fejezetben: „A városból ömlik a nép, mint kilyukadt zsákból a búza [...]. Örült hullám ez, a város közepén magasodott fel, magára vett mindent, ami mozdítható [...], autót, taligát, kerékpárt, embert, gyerekocsit, és most sodorja mindezt megállíthatatlan és iszonyú erővel, mint egy irányba zuhanó víz a fadarabokat [...]. A déli kapuig nyúló avenue-n hat-nyolc sorban tülekednek egymás mellett [...]. Az út egészen megtelik velük, bútorszállító teherautók teteje valószerűtlenül inog a magasban, alattuk apró személykocsik... tetejük matraccal és ágyneművel párnázott, bennük mélyfekete, teljesen kétségbeesett és mosolytalan arccal mered előre a vezető, nézi, hol talál félméternyi helyet, ahová befurakodhatna. Mindjárt elsüllyed az út a szörnyű terhelés alatt, és az egész zűrzavar valami mélységbe fordul [...], a motorok kínlódva hörgönek [...], a rendőrök kétségbeesve és izzadtan próbálják irányítani a megbolondult, kaotikus forgalmat, az egymás farára mászó autókat, e nyájá verődött járműfalkát, mely körülbelül úgy fest [...], mintha valami iszonyú jelenség láttára megmozdult volna a föld minden élőlénye. S mindez félelmetesen együtt van, körül a házakat szinte szétfeszíti ez az előreszoruló tömeg. A járdán ugyanez a kép ismétlődik, csak itt gyalogosok mennek. Öregek, fiatalok, asszonyok, férfiak, magatehetetlen gyerekek valami örült sietséggel, kofferral a vállukon, kis taligával maguk előtt törtetnek az Orléans-i kapu felé. A szabadító kapu felé. Szinte egymásra hágnak, mint a birkák a pusztán, mikor hajtani kezdi őket a puli, nem emberek többé, csak egy nyáj részei. [...] A nyáj néma. Csak a szemek beszélnek, ezek az előremeredt szemek: hát ez lehetséges! Ez Párisban lehetséges! [...] A nyáj úgy vonszolja előre magát, mint egy önmagával meghasonlott test, mint egy megsebzett, óriási állat [...] csak ki innen, kifelé, délnek!”

Az út többi részének története is telve hasonló leírásokkal, amelyeknek szürreális lebegése is írói látásmódra vall: a kifáradt biciklisták mint „piros arcú holttestek” hevernek az utak mentén, itt-ott egy-egy piros kendő egy fiatalasszony nyakában, mint „leégett búzatáblán egy csodálatosképpen megmaradt pipacs”, út menti falvak, kávéházak, templomok, motelek, tájak részletező, kényelmes lefestése, egy folyó, amelynek partja „kimondhatatlanul édes és szelíd”, s majd a déli, tengeri út, Marseille párák, sós levegője, *tejszínes kávéze-illata*, a kertekben „vérszín kardvirágok nyílnak”, este *lilán fénylenek hátul az Alpok hegyei, kifeszített köteleken fehér férfiingek lebegnek*, s még az utazás előtt a párizsi hajnalok, a sötét éjszakák leírása, a menekülés szemetesekocsikkal, mind málhát, embert szállít, a halottaskocsik is, rajtuk csomagok, egy öleb, a kalitkában papagáj, mely „szünet nélkül rikoltozott franciául valamit”, s a lovak, melyek „egy-egy szegény halott gyöngé terhének vontatásához voltak csak szokva”, kínnal erőlködtek az autók között: valóban, van valami „irodalmias kacérság” is a fogalmazásban.

A könyv eszmei sugallata mégis azokban a töprengő meditációkban, az elvi, teoretikus szituáció-elemzésekben, annak taglalásában rejlik, amely szerint a franciák önképe alapján a francia más, mint a többi nép, s ez inkább büszkeség, mint önkritika: „egy kicsit könnyelműek vagyunk néha, könnyen hívők”, ez a hibájuk, de azért „jó emberek vagyunk”, mondja egy ismeretlen vendég az írónak a nizzai „Herceghez” címzett vendéglőben, a ház italát kóstolgatva. (Avagy, mondatja ki a szerző önnön következtetését.)

Egyben, mégis, a maga ítéletét is: ha ez a kor, olvassuk, alkalmas lett volna arra, hogy tovább éljen, nem így hal meg. „Nem ilyen tisztázatlan vágyakkal, nem ilyen fejtelten áramlásban, nem ennyire erőteljes mozdulat nélkül, nem ilyen tétova tömegekkel, nem ennyire induló nélkül, jelszó nélkül, hevület nélkül. Kevés a nagyság az összeomlásban, kevesen hittek már ebben a korszakban.” Bordeaux közepén, a feltúrt, menekültektől zsúfolt városban, a minisztériumi hivatalok káoszát, összeviszsa dobált irathalmait látva, tapasztalva, hogy a centralizált országban a Párizsból kiköltözött minisztériumok tehetetlenek, mert Párizs nélkül nincs kormányzás; mindezek kimondatják az íróval: „Valami meghalt Franciaországban.” Ez az ország most gyűrött, megviselt, karikás szemű, elkókadott testű, mindenki megy, „előre-hátra”, „sehová, semmiért”, Franciaország útjain tízmillióan vándorolnak, akik korábban azt hitték, a háború nem feltétlenül harc, s most azt hiszik, a fegyverszünet maga a béke. A marsall, Pétain szerint a kudarc oka – egyéb, katonai tényezők mellett – ez a francia mentalitás, ez a kis könnyen hívőség, kis könnyelműség, ő úgy fogalmazza: az élvezetek kedvelése, amely felülkerekedett az *áldozathozatal akarásán*.

Szabó Zoltán azonban nem ehhez a korszakhoz, nem a franciák enerváltságához, nem az erőfeszítéssel való takarékoskodás szelleméhez kötődött, az *Összeomlás* nem ennek az elhullott Franciaországnak a siratása. Szeretetet nem a korszak, hanem a francia kultúra szelleme iránt érzett, s erős, hitvalló biztossággal jelenti ki: szeretetet a „vers iránt, a katedrálisok iránt, a francia fény, a latin világosság iránt” érzett, amely fény „végigkúszik a francia tájon és széppé színezi az életet. Az csalódjon, aki a francia erőre spekulált, a francia politikára, a francia fegyverekre.” Nem a hatalmat kereste, nem a francia erőnek örült, s nem annak hiánya szomorította, hanem hogy az ország lakói a „szépség kőművesei”, a „francia művészet művészet marad” a legyőzött országban is. Ez *nem a politikai ész logikus gondolatmenete*, a számvetés nem a *reálpolitikusé, a közgazdasági vagy szociológiai szakemberé*, írta Keresztury, hanem a művészé.

Ugyanilyen erős eszmei alapozása, de józan, kemény, már-már ijesztően reális, éppenséggel reálpolitikusi helyzetértékelése lesz majd ugyanakkor Szabó Zoltánnak az 1946-os párizsi béketárgyalásokról az *Új Magyarország* című lapnak hazaküldött tudósításaiban, a *Nyugati levelekben*: a magyar állásponttal szembeni közönynek, a szeretett franciák közönyét is értve, az érdektelenségnek, a kis ország tragédiáját meg nem értő nagyllami gőgnek keserű, illúziótlan tudomásulvételeként. S előtte az *Angliai vázlatkönyv* Európárajzában: *hogyan legyen Európából, és benne a hazájából, Angliából nézve?* „Gyepű tengerek és tenger népek között? Tér, ahol az ivilámpa két szénzála között izzó feszültség szikrázik? Terület, amelyet a nagyok közötti feszültség akkor is pusztít, ha csak időleges? Kísérleti táj, ahol kis népeken lehet számon kérni azoknak a kérdéseknek a megoldatlanságát, amelyeket a nagy népek nem tudtak megoldani?”

De ezek már másik utak, másik történetek, másféle kérdések: a kommunista Magyarországról emigráló Szabó Zoltánnak előbb Franciaország, azután 1951-től Anglia, majd ismét, s már haláláig Franciaország lesz az otthona: s magyar földre többet nem teszi a lábát. Tiszta, józan, könnyen fölfejthető metafora mutatja mindennek az indokát: elment, mert „emberségesebb börtönviszonyokat”, „egyensúlyosabb reformokat”, egyáltalán „szabaddabb-szelesebb levegőt” keresett.

